

Colonització feudal i esclavitud, Mallorca 1230-1350

per Gabriel Jover Avellà, Antoni Mas i Forners i Ricard Soto Company

RESUM:

Tot i que desaparegué de la major part d'Europa durant l'edat mitjana, a la Mediterrània hi va haver àrees, com Mallorca, on l'esclavatge va perviure. En primer lloc, perquè els conflictes entre l'islam i la cristiandat van proporcionar als mercats un gran nombre d'esclaus. Després de la conquesta de 1229, les dificultats en el procés de colonització van induir els conqueridors feudals a esclavitzar la població musulmana nadiua. Durant el segle XIII l'esclavatge es va estendre ràpidament gràcies a l'existència d'un actiu tràfic d'esclaus. Aquests van ser emprats a les reserves senyoriales, a les tinences pageses i a oficis urbans, des de l'artesania a la prostitució.

PARAULES CLAU:

Història medieval, història agrària, segles XIII i XIV, Mallorca, esclavitud, comerç.

ABSTRACT:

Although on the whole slavery disappeared from most of Europe during the Middle Ages, in the Mediterranean there were areas, like Majorca, where it survived. In the first place, the conflicts between Islam and Christianity supplied markets with a great amount of slaves. After the conquest of 1229, the difficulties in the colonizing process pushed the feudal conquerors to enslave the native Moslem people. In the thirteenth century slavery spread quickly thanks to the existence of an active slave trade. Those slaves were employed in seigneurial demesnes, in peasant tenancies, and in a variety of urban trades, from crafts to prostitution.

KEY WORDS:

Medieval History, Agrarian History, thirteenth and fourteenth centuries, Majorca, slavery, trade.

Introducció: La creació d'una oferta d'esclaus a la Mediterrània occidental

A l'Europa occidental les convulsions i els conflictes que es produïren en el sí del món antic donaren lloc als canvis que dugueren al feudalisme: la fallida de l'estat tributari, la fragmentació del poder polític, la ruralització de les aristocràcies, els canvis en les modalitats d'explotació del treball, etc.¹ Entre aquests processos, la desaparició de l'esclavisme antic, és a dir l'organització de la pro-

1. M. BLOCH, *La historia rural francesa. Caracteres originales*, Barcelona, Crítica, 1978.

ducció agrària en grans finques treballades per colles d'esclaus, i l'emergència de noves modalitats d'explotar el treball de les famílies pageses, ha estat destacat com un dels processos característics d'aquestes transformacions. Tanmateix, a molts indrets, i especialment a l'Europa mediterrània, les relacions esclavistes, o l'esclavitud, van mantenir-se al llarg de l'època medieval i fins a l'inici de l'edat moderna.² La continuïtat de l'esclavisme al món mediterrani medieval va produir-se a les dues ribes del mar, i es nodria tant de presoners de guerra d'ambdós bàndols com d'esclaus objecte de comerç. Durant aquest període medieval hi ha dos tipus d'esclavitud al Mediterrani, tant a la part musulmana com a la part cristiana. La primera modalitat era la «captivitat», una forma d'esclavitud de caràcter temporal resultat de la confrontació entre les societats feudals en formació i les societats musulmanes. Els presoners de guerra d'aquestes guerres originaren un flux constant de «captius», ja que de fet, en tractar-se de dues societats bàsicament iguals pel que fa al seu desenvolupament econòmic, qualsevol presoner de guerra, qualsevol captiu, podia ser alliberat per ell mateix, per la seva família, o per organitzacions específiques, tant en el sí de l'islam com de les societats cristianofeudals. Aquesta era probablement la més generalitzada i coneguda de l'època.³ L'altra modalitat era esclavisme, en un

(edició original en francès, 1931); P. DOCKÈS, *La liberación medieval*, México, Fondo de Cultura Económico, 1984; C. WICKHAM, «The Other Transitions: from the Ancient World to Feudalism», *Past and Present* 103, 3-36; G. BOIS, *La revolución del año mil. Lournand, aldea del Mâconnaise de la antigüedad al feudalismo*, Barcelona, Crítica, 1991; P. BONNASSIE, *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Barcelona, Crítica, 1993.

2. Alguns autors han volgut veure en això l'influx de les societats musulmanes. Per a J. HEERS (*Esclavos y sirvientes en las sociedades mediterráneas durante la Edad Media*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1989, 84-89) les societats musulmanes eren bàsicament esclavistes. W. D. P. Phillips (*La esclavitud desde la época romana hasta los inicios del comercio trasatlántico*, Madrid, Siglo XXI, 1989, 99) en dóna una versió ben diferent, tot i que accepta la presència d'esclaus a les societats musulmanes, nega que aquesta esclavitud tingués una finalitat productiva. Així mateix, relativitza la importància del sistema associat a la producció de canya de sucre del sud de l'Iraq. PHILLIPS, *La esclavitud desde la época romana...*, 113 i següents. En la mateixa línia vegeu també M. A. SHABAN, *Historia del islam*, Barcelona, Guadarrama, 1979; i P. S. VAN KÖNINGSVELD, «Muslim Slaves and Captives in Western Europe during the Late Middle Ages», *Islam and Christian Muslim Relations* 6, 1995, 5-23; S. FENOALTEA, «Europe in the African Mirror: the Slave Trade and the Rise of Feudalism», *Rivista di Storia Economica* 15 (2), 1999, 123-165) ha anat més lluny i planteja la relació entre una societat que exporta esclaus cap a una societat més desenvolupada, com a relació de dependència, i es pregunta per què l'Europa anterior al segle X no es va convertir en una zona «dependent» en aquest sentit, respecte musulmans i bizantins. M. MCCORMICK, *Orígenes de la economía europea: viajeros y comerciantes en la alta edad media*, Barcelona, Crítica, 2005.

3. HEERS, *Esclavos y sirvientes...*; R. SOTO, «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXX/1, 1994, 167-206; «Una oferta sin demanda? La esclavitud agrària en Mallorca antes de la peste negra», *Historia Agraria* 21, 11-31; 1999; A. FURIÓ, «Esclaves et salariés. La fonction économique de l'esclavage dans la Peninsule Ibérique au Bas Moyen Âge», *Les dépendances serviles: une approche comparative*, París, Colloque EHESS, 19-22 de juny de 1996, 2001.

sentit estricta, és a dir la captura de presoners no pas pel seu alliberament, sinó per tal d'aprofitar la seva força de treball. Generalment, l'esclavisme no es practica entre dues societats amb uns nivells de desenvolupament econòmic i social semblant, sinó que, com a relació profundament desigual, es practica entre una societat més desenvolupada i una altra de menys.⁴ Aquesta fou més rara a l'època medieval, però no desaparegué totalment, de fet restaria com una mena de laboratori que seria recuperat per l'organització i explotació del treball a les noves colònies americanes al segle XVI.⁵

L'illa de Mallorca, durant un llarg període de temps, juntament amb les experiències de les illes del Mediterrani oriental (Xipre, Creta) o les illes de l'Atlàntic, constituïria un d'aquests exemples anòmals de manteniment de l'esclavitud i l'esclavisme.⁶ Aquest tret diferenciaria la colonització feudal de l'illa de la resta de la Corona d'Aragó, on constitueix un cas insòlit. Aquesta opció va ser factible, entre d'altres factors, per l'elevada, variada i constant oferta de mà d'obra esclava que confluiria al Mediterrani al llarg dels segle XIII al XVI.⁷ Pel que fa a l'illa de Mallorca aquesta oferta d'esclaus experimentaria canvis en la seva composició, magnitud i orígens. Durant el segle XIII l'oferta va estar composta per musulmans capturats durant la conquesta (primer de Mallorca, després de Menorca), a partir de la segona dècada del segle XIV els esclaus van procedir del Mediterrani oriental (grecs, turcs, esclaus, etc.) i finalment van ser nord-africans, amb alguns negres i canaris. La magnitud va ser molt diferent: enorme, durant la conquesta de les illes, molt considerable durant les operacions militars contra Orient, moderada, en els altres casos.⁸ Els orígens d'aquests esclaus foren diversos i canviants. Des de la captura de presoners de guerra en les etapes de conquesta de Mallorca i Menorca i campanyes orientals, al comerç regular, passant per les ràtzies per capturar presoners, sobretot a les costes del nord d'Àfri-

4. A l'alta edat mitjana, tenim, per una banda, el tràfic d'esclaus balcànics en mans dels venecians, per l'altra, el tràfic de negres practicat a través del Sàhara pels magrebins, o de les costes de l'Índic i golf Pèrsic pels àrabs i pels perses. PHILLIPS, *La esclavitud...*, 121-132. Es tracta, en tots casos, d'una esclavitud productiva, atès que el que s'espera d'ella no és un rescat, sinó, simplement, el seu treball.

5. R. BLACKBURN, «The Old Background to European Slavery», *The William and Mary Quaterly*, 3a ser., volum 54, núm. 1, gener 1997, 65-102.

6. BLOCH, *La historia rural francesa...*, 245.

7. Vegeu S. MCKEE, «Inherited Status and Slavery in Late Medieval Italy and Venetian Crete», *Past and Present* 182, 2004, 31-53.

8. Sobre el comerç d'esclaus a Mallorca durant els segles XIII al XV, vegeu Ch. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale, tome premier: Peninsule Ibérique-France*, Brugge, De TempelGent, 1955; i, sobretot, «La esclavitud en la economia medieval de las Islas Baleares principalmente en Mallorca», *Bulletin de l'Institut Historique Belge en Rome* XLII, 1968, 141-187; R. SOTO, «El primer tràfic esclavista a Mallorca», *L'Avenç* 35, 1981, 60-65; i «La situació dels andalusins...»; J. SASTRE, «Estancia y salida de musulmanes libres y esclavos durante el reinado de Sancho I y Felipe de Mallorca», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)* 44, 1988, 125-170; i «Musulmanes en Mallorca en la primera mitad del siglo XIV», *BSAL* 48, 1992, 25-50; i O. VAQUER, *L'esclavitud a Mallorca, 1448-1500*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1997.

ca o altres zones musulmanes. Malgrat no disposar de xifres concretes, podem assegurar que en alguns moments es va produir un autèntic allau d'esclaus (després de 1230, de 1285 i de 1320, és a dir, després de les conquestes de Mallorca, Menorca i Grècia). Aquesta allau de mà d'obra captiva, aquesta «sobreoferta», degué representar una oportunitat molt important quan les constriccions per l'explotació d'altres modalitats de treball eren elevades (lliure o servil). De fet, aquelles puntes de «sobreoferta» pogueren condicionar les decisions sobre la utilització de la mà d'obra esclava, i potser determinaren, en les circumstàncies històriques del procés de colonització de l'illa, el seu aprofitament massiu com a mà d'obra productiva. L'objectiu d'aquest article és explorar el context històric que féu possible que a l'illa de Mallorca, la funcionalitat dels presoners de guerra canviés, convertint els captius (susceptibles de pagar redempció) en esclaus productius. Naturalment, això no va ser sobtat, sinó que va ser conseqüència de les dificultats que trobaria el procés de colonització i el poblament de l'illa després de la conquesta.

Conquesta feudal i esclavitud agrària, 1229-1260

L'àmbit en què s'inscriu l'esclavitud a l'illa, inicialment, és el de l'expansió i colonització feudal, i no el de la captura i comerç d'esclaus. Fins llavors, els barons i senyors feudals catalans i aragonesos després de la conquesta de nous territoris havien evitat els presoners de guerra, i les comunitats andalusines havien estat o bé subjectes a redempció o sotmesos a formes d'explotació diferents a l'esclavisme, com és el cas dels eixarics de la vall de l'Ebre durant el segle XII; aquesta experiència es tornaria a repetir després a València amb els mudèjars.⁹ Al bell mig d'aquests dos moments, se situa l'anomalia de l'illa de Mallorca.¹⁰ L'adopció de l'esclavisme a Mallorca com a forma de tractar els presoners es va generalitzar enfront de la submissió per part dels musulmans amb reconeixement de certs drets i autonomia de la vall de l'Ebre i València va dependre, en gran mesura, de la forma com es va desenvolupar la campanya guerrera, com s'explica més endavant. Un cop acceptada la solució de la captivitat, l'esclavitud, la possibilitat de la venalitat individual, a banda de la terra, en les relacions entre captiu/esclau i amo, va originar profundes diferències respecte als eixarics/mudèjars, no susceptibles de ser venuts individualment i sense terra. La diferència fonamental és que els eixarics i els mudèjars constituïen comunitats (jurídicament reconegudes), i generaven una renda produïda sobre

9. G. LIAUZU, «La condition des musulmans dans l'Aragon chrétien aux XIe. et XIIe. siècles», *Hespèris-Tamuda* 9, 1968, 185-200; A. VIRGILI, «Ad detrimendum Yspanie», *La conquesta de Turtûsa i la formació d'una societat feudal (1148-1200)*, València, PUV-UAB, 2001; J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Institut de Cultura Joan Gil Albert, Universitat de València, 1999.

10. SOTO, «La situació dels andalusins...».

parcel·les de terres gestionades per ells mateixos, tot i que dirigits per la renda feudal (no més, però, que els serfs o els colons cristians). Si més no, gaudien de certa autonomia en la gestió del seu treball, i disposaven de drets aitals com el de formar una família i ser membres d'una comunitat a la qual se li permetia, en certa mesura, autogestionar-se. Per molt que els nivells de renda pagats als feudals fossin elevadíssims (motiu pel qual es tolerava la indesitjable existència d'aquests infidels), la seva situació sempre era molt millor que la de l'esclau privat de llibertat, i obligat a formar part de colles dirigides, sense terra pròpia ni dret a formar una família.¹¹

Com hem dit, les circumstàncies de com es va desenvolupar la conquesta i la posterior repressió de les comunitats andalusines va ser diferent a la que tingué lloc a l'Ebre o València, a Mayûrqa no hi va haver un pacte, sinó una captura amb intencions punitives i lucratives. La mort dels Montcada probablement va crear un desig de revenja que juntament amb els problemes econòmics que es manifestaren en els mesos posteriors a la conquesta de la ciutat varen precipitar l'encant que es va fer dels andalusins capturats; com descriu el *Llibre dels Feyts*, va ser la primera forma de botí, ensems amb el pur pillatge, de la conquesta.¹² En campanyes posteriors es va capturar la resta de la població i, tot i que sobre el seu destí final encara hi ha certa polèmica, sembla que la hipòtesi de la captura generalitzada és la més versemblant.¹³ L'encant públic dels habitants de Mayûrqa és un bon exemple de captiveri generalitzat. No se sap com va acabar, en el cas de Mallorca, però tenim un cas molt semblant i relativament ben conegut una mica posterior, el de Menorca.¹⁴ L'allau de presoners va donar lloc a un ràpid procés de liquidació mitjançant autoredeempcions o, en una variant que se situaria entre aquesta i l'exportació, el trasllat de captius a places

11. El simple fet de tenir relacions sexuals podia estar terriblement penat, com palesa l'exemple de 1455 recollit al *BSAL* (IV, 1890:8) «Execucio de un home apellat Salvador, de nacio de tartres, catiu den Perico Catlar, e de una fembra apellada Anam, de nacio de tartres, olim sclava den Barthomeu de Conillera, los quals, atrobats aquells dins la casa de la dita Anam, han usat carnalment, per la qual rao per tant detestable crim son stats comdenpnats per lo noble moss. Franci de Arill, lochtinent general en lo present regne, que lo dit Salvador sia penjat per lo coll en la plassa del Moll, e la dita Anam sia cremada a la plaça de Santa Catherina».

12. F. SOLDEVILA, *Les Quatre Grans Cròniques. Revisió del text, pròleg i notes*, Barcelona, Selecta, 1971, 49.

13. Només hi ha un episodi del *Llibre dels Feyts* on es diu que els sarraïns de les muntanyes van arribar a un pacte amb el rei. No solament no hi ha vestigis documentals d'aquest pacte, sinó que, si els sarraïns no van ser capturats, segurament van optar per l'emigració: SOTO, «La situació dels andalusins...», nota 49. No hi ha vestigis documentals de sarraïns lliures creant terres a tota l'*Escrivania de Cartes Reials (ECR)* del segle XIII. Un estat de la qüestió de la resistència andalusina a la conquesta, des d'un punt de vista arqueològic, a M. BERNAT i J. SERRA, «Les coves on los moros estaven». Els darrers nuclis de resistència dels vençuts (1230-1242)», *BSAL* 57, 2002, 29-48.

14. Per no parlar del cas del sotmetiment de la població sarraïna de Lucera, a Sicília, l'any 1300: HEERS, *Esclavos y sirvientes...*

on poguessin ser rescatats pels seus familiars i amics.¹⁵ En el cas de Menorca, els pagaments per autoredempció són realment baixos, i a sobre el rei els va abaixar encara més.¹⁶ No es vegi en això cap símptoma de pietat o generositat, la lògica n'és aliena i estrictament econòmica: és la forma més ràpida de rendibilitzar els individus capturats, eliminant els costos de custòdia, alimentació i altres. El problema és que si realment el nombre de presoners és molt elevat, i aquests constitueixen la major part de la població, no tots (en realitat ni tan sols la majoria) estarien en condicions de pagar un rescat. Al contrari, la majoria no podrien aportar res. L'única manera de rendibilitzar la captura d'aquests era convertir-los en mà d'obra productiva, naturalment forçada. Un presoner de guerra, o una persona capturada en qualsevol cas, només en determinades circumstàncies (aquesta, en concret!) esdevé un esclau. Probablement, una part important dels andalusins sotmesos a esclavatge en els casos de Mallorca i Menorca pertanyien a grups socials que no podien pagar un autorescat (el que probablement explica l'elevat percentatge de negres i lauros, molt superior al de la població mitjana nord-africana, que trobem en la documentació),¹⁷ mentre que els personatges importants semblen haver pogut exiliar-se a València o al nord d'Àfrica.¹⁸

Un cop produïda la transformació de captiu a esclau productiu, els esclaus poden ser utilitzats en quadrelles o bé individualment, i dirigeixen ells mateixos la seva pròpia explotació, en unes condicions molt semblants a les dels colons cristians.¹⁹ Amb la particularitat, com veurem a Mallorca, que a més d'aquestes moda-

15. És el cas recollit a l'Arxiu de la Cúria Fumada (edició a càrrec de R. Ginebra, document núm. 728), on l'any 1231 un mercader rep 250 sous amb l'encàrrec de comprar sarraïns a Mallorca per a dur-los a Cepta, gairebé segurament per obtenir allà llur rescat de mans de parents i amics.

16. C. PARPAL, «Sarracenos a los cuales el rey dio libertad sin que pagasen cantidad alguna», *Menorca*, 1897, 342-394; A. JENÉ, «La conquesta de Manûrqa al febrer de 1287», *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 gener de 1985)*, 1985/6, 389-401; E. LOURIE, «La colonización cristiana de Menorca durante el reinado de Alfonso III el Liberal, rey de Aragón», *Analecta Sacra Tarraconensia* 53-54, 1983, 136-186.

17. Vegeu SOTO «El primer tràfic esclavista...»; i JANER «La conquesta de Manûrqa...». Això pot plantejar la qüestió de si els nombrosos negres i lauros esmentats per la documentació, entre els andalusins esclavitzats, podien ser esclaus ja abans de la conquesta.

18. Es tracta dels casos citats per D. URVOY, («La vie intellectuelle et spirituelle dans les Baléares musulmanes», *Al Andalus* XXXVI, 1978, 87-132), com són el d'Umar b.Ahmad al-Amiri i Ibn Amîra al-Majzûmi, ulâma(s) que després de resistir als catalans a les muntanyes (el primer era qadî) van emigrar a València. Al-Majzûmi encara va haver d'exiliar-se de nou a Tunísia, després de la caiguda de València.

19. Aquesta modalitat per alguns autors s'atansa a la servitud: G. FELIU, *Precios y salarios en la Cataluña moderna*, 2 volums, Barcelona, Banc d'Espanya, 1991; o ja era servitud: C. WICKAM, «The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism», *Past and Present* 103, 1984; mentre que per a altres seguia essent jurídicament un esclau: G. BOIS, *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais de l'Antiquité au féodalisme*, París, Fayard, 1989.

litats d'explotació de la mà d'obra captiva, la utilització de quadrelles d'esclaus en reserves senyoriales es remunta a dades tan primerenques com la dècada de 1230, és a dir, la utilització de mà d'obra esclava a reserves senyoriales (en aquest cas reials) és coetània, si no fins i tot anterior, als primers establiments de colons.²⁰

L'anihilament de les comunitats indígenes mitjançant la guerra, el desplaçament, l'expulsió, la venda i l'esclavatge provocà uns resultats inesperats per als colonitzadors. Després de la primera onada de colons sembla que el procés de repoblament s'alentí, i creà un buit en la segona generació de pobladors, que no podia ser fàcilment reposat mitjançant la taxa de reproducció demogràfica o la immigració. El problema no sembla haver estat relacionat amb les possibilitats de reproducció demogràfica dels colons, perquè fins i tot als primers documents es registra l'existència de dones catalanes, o, almenys, de nom cristià, a diferència del que ocorre amb la població musulmana, on la taxa de masculinitat és major, mentre que el nombre de fills registrats als testaments és nombrós. Però, els ritmes migratoris sí que podrien haver constituït un problema important per a la repoblació, ja que posteriorment a la primera onada colonitzadora, que se centraria en llocs com Ciutat i les àrees rurals més properes (com ara el cas de Bunyola-Valldemossa),²¹ l'atracció d'immigrants es trobaria amb la nova competència de la colonització de València, Múrcia, Menorca i fins i tot, posteriorment, l'expansió cap a les illes italianes (Sicília sobretot).

Així doncs, en definitiva, l'oferta de mà d'obra esclava va ser-hi present en tot moment, i fins i tot hom pot asseverar que inicialment va precedir la demanda. Naturalment, però, això no explica un esclavisme més que secular, que no es pot explicar exclusivament en termes d'oferta, ni econòmicament ni històrica. El paper de la demanda va ser tan important com el de l'oferta de mà d'obra esclava. Com temptarem de mostrar, aquesta demanda va dependre de les condicions en què es realitzà el poblament i l'explotació de l'espai agrari, de la capacitat de negociació dels diferents grups socials durant el procés de colonització. El que va donar lloc al que anteriorment hom podria qualificar d'estratègia rendibilista²² es fonamentava sobre la fretura de la mà d'obra lliure,

20. Aquest fenomen que es palesa al treball recent de P. CATEURA («Las cuentas de la colonización feudal. Mallorca 1231-1245», *En la España medieval* 20, 1997, 57-143), es deixa-va intuir, a través de l'exemple directe de Beniatzar i d'altres indirectes. Vegeu, especialment, l'exemple de l'alqueria Panczarach, a Felanitx. SOTO, «La situació dels andalusins...», 184.

21. R. SOTO, *L'ordenació de l'espai i les relacions socials a Mallorca en el segle XIII*, tesi doctoral microfilmada, UAB, 1992; i R. SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII», A. CARRERAS (ed.) i M. GUTIÉRREZ (coord.), *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1999, 375-401.

22. G. JOVER i R. SOTO, «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)», *Revista d'Història Medieval* 8, València, 217-274; i «Colonización feudal y organización del territorio. Mallorca, 1250-1350», *Revista de Historia Económica* 3, XX, 2002, 439-477, seguint el concepte d'estratègia poblacionista proposat per A. BARCELÓ, *Reproducción económica y modos de producción*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1981.

que paral·lelament a la suara esmentada abundant oferta de mà d'obra esclava, determinava uns costos absoluts del treball esclau inferiors al del treball lliure.²³

Les incerteses del procés de colonització i la consolidació de l'esclavitud, 1270-1348

Mentre la població indígena s'anava «esvaint», la població de colons immigrants s'incrementava. Tanmateix, la documentació estudiada palesa clars contrastos en el model de poblament de l'illa: trenta anys després de la conquesta l'illa estava ben lluny de ser repoblada, però en canvi hi havia pols importants de colonització i atracció de pobladors. Això ho podem veure per exemple a la Ciutat de Mallorca, Pollença i Bunyola.²⁴ Altres indrets de l'illa, especialment les planes orientals de l'illa, trigarien molt, en canvi, a ser poblats d'una manera «acceptable» per als qui dirigien la repoblació (rei i oficials, magnats, batlles i escrivans, i cavallers) i esperaven obtenir unes rendes de les terres que havien rebut.²⁵ Quines eren les raons d'aquestes dificultats i asimetries en el poblament? Ho podem relacionar amb el potencial de la reproducció demogràfica dels colons? La font documental més rellevant a l'hora d'aportar alguna informació sobre aquest tema, l'Escrivania de Cartes Reials de l'Arxiu del Regne de Mallorca, consigna gairebé sempre nuclis familiars (home i dona), sent excepcionals, precisament, els establiments d'homes sols. Tot i no disposar d'elements per saber la taxa de reproducció, ni les taxes de mortalitat ni de mortalitat infantil, hom pot suposar que no serien gaire diferents dels de l'època a zones similars. En aquestes circumstàncies i en absència d'obstacles reals, aquesta població tendria a créixer a ritmes molt elevats. La disponibilitat de terra, la relativa facilitat d'aconseguir capital productiu²⁶ i la relativament baixa taxa d'imposicions²⁷ estimularien el creixement i la colonització.

Pel que fa a la població andalusina autòctona, cal suposar que aquells que no van ser esclavitzats apareixen documentats en alguns casos com a parcers.²⁸

23. Els salaris recollits a principis del segle XIII són considerablement més alts que el manteniment d'un esclau, incloent-hi el seu preu. CATEURA, «Las cuentas de la colonización...».

24. Per a Ciutat, vegeu, sobretot, R. ROSSELLÓ, *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII (documentari)*, Felanitx, 2001; per a Pollença, A. RODRÍGUEZ, «El territori de Pollença sota l'orde del Temple», *Anuari de Pollença* 2000; per a Bunyola, sobretot, SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa...».

25. R. SOTO, «La porció de Nunó Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del sud-est de Mallorca», *Afers* 18, 1994, 347-365; i M. BARCELÓ i H. KICHNER, *Terra de Felanitx. Felanitx quan no ho era. Assentaments andalusins al territori de Felanitx*, Palma, Ajuntament de Felanitx - Universitat de les Illes Balears, 1995.

26. Malgrat que els bous i els aprells de llaurar fossin poc assequibles, el tipus d'establiment més habitual hi incloïa aquests, per part de l'establidor. SOTO, *L'organització de l'espai...*

27. Almenys per als colons establerts directament pel posseïdor del domini útil (segon nivell emfitèutic). Vegeu, sobretot, RODRÍGUEZ, *El territori de Pollença...*, 166 i següents.

28. El esclaus que acordaven el seu alliberament (alforria) redactaven un contracte de talla, amb el seu amo, en el qual s'estipulava la quantitat a pagar. A partir d'aquí, tenien una

No consta, però, que formessin famílies, ja que, com es veurà posteriorment, la major part eren establiments d'homes. Igualment, no hem trobat continuïtat en cap dels casos que tenim documentats. Aquest problema té dues possibles respostes: o bé, un cop finalitzat el contracte i pagada la talla per alforria, els esclaus alliberats van marxar de Mallorca o bé van romandre-hi, però sense deixar traces a les fonts documentals; en aquest darrer cas, l'explicació caldria buscar-la en la seva conversió religiosa, que s'haguessin batejat, i adoptat noms cristians, i creessin, d'aquesta manera, un cert «mestissatge» biològic.²⁹ De qualsevol manera, per emigració o conversió o integració, aquesta població andalusina hauria deixat d'existir com a tal. Aquell altre col·lectiu d'andalusins esclavitzats durant la conquesta, una part probablement foren integrats en equips de treball forçat en les reserves senyoriales o en les grans tinences dels colons. Aquests esclaus probablement s'haurien anat extingint per diverses raons. Per una banda hi havia una pràctica de l'alliberament, mentre que per una altra no disposem de gaires notícies de nuclis familiars integrats per esclaus.

Hi havia una altra possibilitat. Com és sabut, la reproducció de la mà d'obra esclava s'havia assajat en les pròpies explotacions esclavistes, tant a l'esclavitud clàssica com a la que es produí al Nou Món.³⁰ Tanmateix, la radiografia de les explotacions esclavistes mallorquines que permet la documentació consultada no sembla que aquesta possibilitat s'hagués explorat. La documentació, com veurem seguidament, mostra un predomini aclaparador dels esclaus mascles, i amb una baixa taxa de feminitat, així com un nombre molt reduït d'esments d'infants. Les dades de compravendes d'esclaus documentades al segle XIII representen un total de 299 persones objecte de compravenda, en 204 (68,22%) casos són homes, en 77, dones (25,75%) i en 18, infants. La proporció, com es pot veure, és molt desigual. Però potser molt més significatiu resulta el fet que només són esmentades un total de 6 parelles.³¹ La immensa majoria de les compravendes es feien separant homes i dones, o, com a molt, agrupant dones i infants.

A banda de les compravendes entre 1240 i 1258 hi ha consignats 24 establiments d'andalusins (musulmans i batiats) en diferents explotacions agràries.³² La major part corresponen a individus sols (13 ocasions), en 8 ocasions s'instal·len en grup (des de 2 a 6 individus), i en 2 ocasions s'instal·len el que podríem

certa llibertat de moviments, o, almenys, autonomia per tal de dirigir la seva pròpia activitat econòmica, de la qual havien de pagar llur alliberament. En els casos en què eren establerts en explotacions agràries, les condicions eren molt semblants a les de la parcel·la, ja que l'amo proporcionava terres, animals, llavors i eines, i l'esclau tallat (parcer) pagava la meitat de la collita fins a liquidar el deute. SOTO, «La situació dels andalusins...», 193-194.

29. Val a ressenyar, però, que els valors culturals i religiosos imperants eren exclusivament els feudals i cristians imposats pels conqueridors catalans. A. MAS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma, Leonard Muntaner, 2005.

30. M. I. FINLEY, *Esclavitud antiga e ideologia moderna*, Barcelona, Crítica, 1982, 169 i següents.

31. SOTO, «La situació dels andalusins...», quadre I.

32. SOTO, «La situació dels andalusins...», quadre II.

considerar com a nuclis familiars.³³ De fet, és evident que aquests establiments no consistien a posar al front de l'explotació una família «reproductora». Per últim, al llarg del segle XIII s'esmenten esclaus existents en diferents explotacions agràries en 32 ocasions, que es concentren en els anys 1237-1259 (26 ocasions). Posteriorment, només en 6 ocasions s'esmenten esclaus en aquestes explotacions, tot i que una d'elles l'alqueria olivarera de Beniatzar, on s'hi troben 12 esclaus sarraïns.³⁴ Beniatzar és un dels exemples en els quals la mà d'obra esclava va esdevenir una necessitat estructural, i servia de línia de connexió entre l'esclavisme massiu, posterior a la conquesta (en el qual l'oferta precedí de molt la demanda) i el posterior a la conquesta de Menorca, en el qual la importació d'esclaus constituí la via d'aprovisionament de les necessitats esclavistes dels diferents indrets de Mallorca.

Si hi havia dificultats en l'atracció dels colons, i si els captius disponibles a la conquesta no foren emprats com a base de la reproducció demogràfica de l'esclavisme, va ser així la importació d'esclaus un element clau en el poblament agrari de l'illa? D'una banda, l'esgotament dels esclaus autòctons seria molt precoç, i entre una i dues generacions després de la conquesta, aquests serien realment escassos. La documentació conservada al respecte no aclareix gran cosa, però. De fet, la major part de referències a l'esclavisme consignades a l'*ECR* es concentra en els anys anteriors a 1276. Això no és un indicatiu de res. La reestructuració de la maquinària administrativa reial posterior a la mort de Jaume I va fer que segurament la documentació adquirís un caràcter vital d'especialització i que operacions com les compravendes d'esclaus es reservessin per als registres notariais privats. Malauradament, es conserven pocs registres notariais del segle XIII, i en ells no n'hi ha referències a compravendes d'esclaus. Deduir d'això, però, la paralització de la importació d'esclaus seria profundament erroni, si més no perquè la campanya de la conquesta de Manûrqa, que alguna repercussió degué tenir a la composició de l'oferta esclavista mallorquina, no apareix consignada enlloc.

Si analitzem de forma estricta la documentació disponible, el que es veu és que durant els decennis de 1240 i 1250 l'exportació d'esclaus fou un negoci lucratiu pels grups mercantils que es dedicaven al tràfic de mercaderies humanes,³⁵ amb algunes petites operacions de venda d'esclaus a l'exterior de l'illa. Tanmateix, una generació després de la conquesta, aproximadament pels volts del 1260, Mallorca s'havia convertit en una illa deficitària en mà d'obra esclava. Se-

33. Un sarraí, muller i filla a l'alqueria Beniuniub, d'Inca, i una sarraïna i la seva filla a l'alqueria de Duran Coc, també a Inca. En aquest darrer cas queda clar que la dita sarraïna obtindrà l'alforria a canvi de feines domèstiques equivalents als 50 sous en què ha estat tallada. SOTO, «La situació dels andalusins...».

34. SOTO, «La situació dels andalusins...», quadre III.

35. SOTO, «El primer tràfic esclavista...»; i «La situació dels andalusins...». En molts casos, aquestes vendes d'esclaus no eren sinó traslladaments de musulmans a ciutats nord-africanes per tal de negociar llur rescat. El resultat econòmic, però, per a llurs captors, era el mateix.

gons R. Soto³⁶ la documentació suggereix que el comerç interior d'esclaus és menys actiu, desapareixen les mencions a exportacions d'esclaus i alhora apareixen llicències per importar esclaus. La importació d'esclaus podria relacionar-se amb l'expansió de la producció agrària que absorbia una proporció creixent de mà d'obra esclava.³⁷

El manteniment de l'esclavitud productiva durant el primer terç del segle XIV ens porta a plantejar algunes qüestions rellevants. Per què els senyors i els camperols benestants demandaven esclaus i no colons? Eren els primers més fàcils d'obtenir, més barats? Les expectatives de trobar terres de bona qualitat i properes a la ciutat s'havien reduït després d'una o dues generacions de repartiments i colonització? O les noves expectatives que oferia la frontera valenciana o la conquesta de Menorca havien moderat el flux d'emigrants del continent cap a l'illa? Malauradament l'esquifida informació de què disposem per l'etapa de soldadura entre el final del segle XIII i els primers decennis del segle XIV només ens permet conjecturar algunes hipòtesis versemblants. En l'explicació d'aquest precoç desenvolupament de l'esclavitud al llarg de l'etapa 1230 a 1330, hom ha de considerar diferents variables.

En primer lloc, la intensitat i continuïtat de la immigració de colons procedents de l'àmbit feudal catalanoaragonés podia haver estat, efectivament, un factor determinant. Al començament del segle XIV hom assenyala que la colonització de Mallorca havia estat un èxit,³⁸ i fins i tot hom troba espais molt densament ocupats fora de la Ciutat,³⁹ però, com hem apuntat, d'altres indicis apunten més aviat a una ocupació molt irregular, amb grans espais amb densitats de població molt baixes.⁴⁰ Les dificultats en la colonització de l'illa es potenciaren pel fet que la colonització de València començà tot just després de la de Mallorca, i desvià, sens dubte, molts dels colons que inicialment haurien pensat a instal·lar-s'hi.⁴¹

36. SOTO, «La situació dels andalusins...», 189. Apareixen ja permisos clars per importar-hi esclaus.

37. Al llarg dels decennis de 1260 fins el decenni del 1290 els indicadors econòmics suggereixen una forta embranzida de la producció de vi i oli, i, en menor mesura, dels cereals. SOTO, *L'ordenació de l'espai...*; «Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics. Algunes consideracions sobre la ramaderia balear a l'Edat Mitjana, segles XI-XIV», *Estudis d'Història Econòmica*, 1992/1; «Patrimoni reial i transformacions agràries a Mallorca en el segle XIII», *Col·loqui: Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, 555-573. Els preus d'aquests productes augmentaren i també els preus dels esclaus o captius experimentà una alça notable. SOTO, «La situació dels andalusins...».

38. A. SANTAMARÍA, *Ejecutoria del reino de Mallorca*, Palma, Ajuntament de Palma, 1990.

39. RODRÍGUEZ, *El territori de Pollença...*; SOTO, *L'ordenació de l'espai...*

40. SOTO, «La porció de Nunó Sanç...»; A. MAS, «El procés repoblador a Mallorca durant la primera meitat del segle XIV. Una aportació al seu estudi», *BSAL*, 1995.

41. A tall d'exemple, a l'inventari de La Torre d'en Nuniç (G. LLOMPART, N. G. INYESTA i G. OLIVER, *La Torre d'en Nunis o dels Enangistes*, Palma, 1989) hom troba nombroses referències a individus que, després d'haver estat a Mallorca, van marxar a residir definitivament a València.

Aquestes dificultats en el poblament, el creixement agrari, i per tant, en l'augment de les rendes, explicarien, en part, la ràpida alienació de tots els dominis dels magnats laics entre el final del segle XIII i el començament del segle XIV, la major part dels quals van ser absorbits per la porció reial.⁴² I, d'altra banda, ens podria ajudar a comprendre la disminució en les exigències de renda en els decennis de 1280 i 1290, per part dels senyors, com un intent per atreure-hi pobladors.⁴³ Per al rei i els grans magnats, una reducció de censos o tasques, a tall de reclam, podia ser compensada per un augment de la quantitat total de renda, a més, les incorporacions dels patrimonis dels barons al monarca i les cessions de delmes i censos a l'Església asseguraren l'augment del volum dels ingressos als grans magnats.⁴⁴

L'escenari en què es movien els cavallers, que solament posseïen una petita senyoria a l'illa, era molt distint. Aquests no podien posar en pràctica l'estratègia del monarca i els magnats eclesiàstics. Els acords feudals posteriors al 1250 havien reduït a la meitat els seus ingressos decimals, que havien passat a mans del rei i de l'Església. Això disminuïa les expectatives d'aprofundir en l'estratègia poblacionista, practicada en els anys posteriors a la conquesta. La relativament escassa demanda de terra per part dels pagesos, i les condicions més favorables que podien trobar aquests en les terres reials, probablement dissuadiren els senyors en les seves perspectives d'incrementar la renda per la via de multiplicar

Vegeu, també, l'exemple dels Espanyol de Vic. R. SOTO, «Alguns casos de gestió colonial feudal a la Mallorca del segle XIII», *Estudi General* 5-6, 1985-86, 345-369.

42. Aquestes baronies lliurades o venudes al patrimoni reial serviren per saldar alguns dels deutes d'aquests magnats amb el monarca, i finançar les campanyes militars en què participaren. Vegeu, P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial...».

43. Això es comença a percebre sobretot a partir de la dècada dels seixanta. Així, al 1264 Assalt de Galiana transforma el delme i tasca d'un honor a la vall d'Orient, més el delme d'un altre honor a l'alqueria de Comassema i un parell de gallines per una era en un cens de 5 morabatins. Un any més tard es continua la mateixa estratègia amb un altre establiment. Hom pot interpretar aquestes transformacions més com una reducció de pagaments acceptades pels senyors com a conseqüència de les dificultats que el procés colonitzador va tenir a mitjan segle, que com a un procés de substitució de renda en espècie per renda en moneda. L'exemple que suposa la reducció de tasca acordada per Arnau de Tarragona al 1270 amb un establert seu, substituïda per un pagament en espècie inferior, sembla corroborar aquesta interpretació. No són, de tota manera, interpretacions excloents. Sigui com sigui, aquesta estratègia engegada per alguns senyors és finalment seguida pel propi rei, qui, al 1280, canvia els pagaments en espècie per pagaments en moneda de 29 pobladors de Bunyola. Es tracta tant d'una reducció com d'una commutació: per cada quartera de forment censal es pagaran 5 sous i 8 diners reials de València, mentre que per cada quartera d'ordi es pagaran 3 sous menys 2 diners. En total, les 101 quarteres de forment i 137 quarteres 3 barcelles d'ordi queden convertides en 47 lliures 18 sous i 10 diners reials de València. Reduccions de tasca de 1260 a 1280. Vegeu, R. SOTO, *L'ordenació de l'espai...*, 1. Aquestes reduccions de censos i tasques continuaria al llarg del primer terç del segle XIV. Vegeu, J. F. LÓPEZ BONET, *La riquesa de Mallorca al segle XIV. Evolució i tendències econòmiques*, Palma, Consell Insular, 1989.

44. LÓPEZ BONET, *La riquesa de Mallorca...*

el nombre de colons i tinences.⁴⁵ Potser per això, en aquelles circumstàncies i amb aquelles restriccions, no els quedava altra opció que la via rendibilista.

Cal, però, no aproximar-se a l'evolució de l'esclavitud a Mallorca des d'una perspectiva excessivament lineal. Si bé sembla que l'esclavitud tingué continuïtat entre el segle XIII i els primers decennis del segle XIV, també hem de dir que en els dos decennis anteriors a la pesta hi ha motius que fan pensar en un possible afebliment de les relacions esclavistes. D'una banda el creixement demogràfic a la ruralia palesa, com es pot veure al quadre I, una forta empenta en els decennis de 1320 a 1340, especialment a les contrades menys poblades del centre i l'est de l'illa.⁴⁶ Aquest augment del nombre de famílies fou acompanyat de la roturació de noves terres, i d'una creixent fragmentació del terror.⁴⁷ L'impacte d'aquest procés sobre els preus dels queviures i del treball fou divers. Sembla que els preus dels esclaus augmentaren més ràpidament que els preus dels jornals urbans, i els salaris agrícoles es mantenien relativament baixos respecte dels urbans⁴⁸ (quadre II). Les dades de què disposem, fragmentàries i escadusseres, fan pensar en un abaratiment dels costos del treball lliure respecte de l'esclau en aquella conjuntura.⁴⁹ Fou per això, que quan el patrimoni reial segrestà el feu de Masnou (1345) a la casa Puigdorffila es decidiria, en comptes de comprar esclaus, per contractar treball assalariat fix i jornalero?⁵⁰ Significava això una

45. Els dominis dels petits senyors (cavallers) eren reduïts, amb una mitjana de 250-500 hectàrees. P. CATEURA, «La repoblació nobiliària de Mallorca per Nunó Sans», *Actes du XIIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpeller, 1988, 99-114; i «Las cuentas de la colonización...»; I. MOLL i J. SUAU, «Canvis i permanència de les institucions senyorials a Mallorca durant el segle XIX», N. SALES i R. GARRABOU, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Centre de Treball i Documentació-Crítica, 1986, 66-106. Sobre els repartiments decimals posteriors al 1250, vegeu LÓPEZ BONET, «La riquesa de Mallorca...»; J. SASTRE, «La producció agrària de Inca, Valldemossa y Montuïri según la declaración del diezmo de 1310», *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Palma, 1990; i CATEURA, «Las cuentas de la colonización...». En els capbreus d'alguns feus de la petita noblesa que hem estudiat (Morenta i Lloseta al Raiguer de l'illa, i La Torre al Llevant) no consten cap mena de commutació o reducció de tasques o delmes.

46. Per a una anàlisi de les dades del fogatge durant la primera meitat del segle XIV, vegeu SASTRE, «La producció agrària...».

47. Per exemple, els capbreus dels dominis del bisbe de Girona, entre el 1289, 1317 i el 1337 mostren l'increment del nombre d'emfiteutes i de la fragmentació del terror, JOVER, «La crisi tardomedieval...»; els mateixos processos els podem trobar a la zona de Pollença, RODRÍGUEZ, *El territori de Pollença...*; i Santa Margalida, MAS, «El procés repoblador a Mallorca...».

48. La ràtio entre els jornals dels mossos rurals i urbans era abans de la pesta de negra d'1,6 sous a 3,1, i després de la pesta fou de 5 sous a 5,4 sous.

49. En els decennis de 1320 a 1340 la manumissió dels captius va disminuir en nombre (SASTRE, «Musulmanes en Mallorca...»), i el nombre de jornals realitzats pels esclaus en obres públiques (Castell de Bellver i Palau de l'Almudaina) van disminuir respecte del nombre de jornals realitzats pels treballadors lliures. Vegeu també J. SASTRE, «Notas sobre la esclavitud en Mallorca: El *Libre de sareyns e de grechs de l'any de MCCCXXX*», *Mayurqa* 21.

50. Els anys anteriors a la pesta en què aquest feu i la reserva senyorial foren administrats pel reial patrimoni, la mà d'obra emprada fou exclusivament assalariada. Mentre que des-

retirada de la reserva senyorial a favor de la via poblacionista? De moment no podem contestar a aquesta qüestió, caldrà una recerca documental més àmplia.

L'esclavisme als dominis senyorials

Sembla que des de dates molt primerenques podem trobar una altra modalitat d'esclavitud. La documentació publicada sobre les reserves baronials i senyorials palesa com en aquelles terres hi havia significatives dotacions d'esclaus que eren emprats com a una força de treball permanent, com es posa de manifest al quadre IV. Pocs anys després de la conquesta ja apareixen esmentades cinc explotacions amb mà d'obra esclava: les reserves reials. A aquestes alqueries s'hi esmenta, amb la corresponent dotació de bestiar de tir i altres animals, i la llavor pel conreu dels cereals, una dotació d'esclaus. Són reserves destinades al conreu de cereals properes a la ciutat i probablement destinades a abastir d'aliments la casa reial i els seus dependents.⁵¹ Com ja hem vist, el 1245 a les cinc explotacions que tenia el monarca com a reserva senyorial s'emparava mà d'obra esclava en les explotacions policulturals, mentre que a les explotacions vitícoles la mà d'obra emprada era, fonamentalment, assalariada.⁵² Tot i que no consta quant de temps van funcionar d'aquesta manera, i si després van ser establertes o fins i tot parcel·lades (subestablertes), ja que es perd la pista, trobarem exemples d'aquestes explotacions dirigides directament pels oficials del rei fins a molt tard, com palesa l'exemple de Beniatzar.

El 1282, quan la gestió d'una d'aquelles explotacions reials, Beniatzar, fou cedida en arrendament, el procurador reial autoritzava els arrendataris Bernat Valentí i Arnau Burgués a comprar «*xii sarracenorum et xii parium bouvum*» pel conreu de l'alqueria.⁵³ A l'inventari del mestre Joan, paborde de la Seu de Mallorca, el 1276, apareix l'alqueria de Comassema. Aquest propietari, sens dubte absentista, conduïa l'explotació de forma indirecta, a través d'algun administrador (molt possiblement el seu fill natural), qui dirigia les tasques agràries de la finca. Encara que en la documentació no s'especifica el contingent d'esclaus que posseïa, la mateixa font indica un important nombre de «sarraïns» que treballaven a l'alqueria de Comassema. Aquesta és una de les explotacions de muntanya més perdurables de Mallorca; sembla haver combinat perfectament, en una gran extensió de terreny, la ceralicultura, la vinya i l'olivera, juntament

prés de la pesta la mà d'obra fixa va ser substituïda per mà d'obra esclava comprada pels administradors de la hisenda. Vegeu MAS, «El procés repoblador...»; i «Colonització feudal i diferenciació pagesa...».

51. CATEURA, «Las cuentas de la colonización...», 87-92 i 118. Mentre en aquestes explotacions s'hi emprava mà d'obra esclava, a les explotacions vitícoles ja s'hi emprava mà d'obra assalariada (el que no exclou que es tractés d'esclaus «llogats»).

52. CATEURA, «Las cuentas de la colonización...», 87-92 i 118.

53. SOTO, «L'ordenació de l'espai...», document 421.

amb la ramaderia.⁵⁴ A aquests exemples hi podríem afegir les reserves senyoriales d'altres magnats laics i eclesiàstics. En les baronies incorporades pel reial patrimoni al final del segle XIII i al començament del segle XIV hi havia un seguit d'alqueries que suposadament eren cultivades directament pels administradors dels magnats, tot i que en aquests casos no podem determinar si eren treballades amb mà d'obra esclava.⁵⁵

Tanmateix, sí que tenim documentada directament la continuïtat d'aquest tipus de grans explotacions treballades amb mà d'obra esclava a les reserves senyoriales del monestir de la Real,⁵⁶ i a la d'altres membres de la noblesa mallorquina del final del segle XIII i començament del XIV, com és ara els dominis del noble Arnau de Torrella (1312), que segons el seu inventari no hi figuraven esclaus perquè aquests s'havien venut amb anterioritat, per fer front als deutes i els crèdits que havia acumulat aquesta heretat.⁵⁷ L'estudi sobre aquesta casa realitzat per P. Pérez⁵⁸ suggereix que l'alqueria de Biniaraix era explotada amb mà d'obra esclava, mentre que la resta de terres del patrimoni foren establertes a cens o arrendades. El mateix podem argumentar en els casos dels inventaris de les cases Puigdorfila i Tornamira del 1345, ambdós patrimonis havien estat segrestats per la cúria reial com a conseqüència de l'alçament d'aquests nobles contra l'autoritat del monarca. No ens hauria d'estranyar que els hereus haguessin venut, abans dels segrestos, tots aquells béns mobles al seu abast. De fet, en un inventari anterior de la casa Puigdorfila hi ha relacionats esclaus a les seves alqueries de Masnou (1320) i de Beniatar (1320, 1344).⁵⁹

Per tant, aquests exemples són un testimoni de la difusió i la continuïtat de l'esclavitud entre la conquesta i la pesta negra. Tots ells suggereixen que les reserves senyoriales es mantenien sota control directe del senyor que explotava mà d'obra esclava. Ara bé, en general les dotacions d'esclaus que apareixen relacionades en els inventaris eren relativament petites, fins aleshores no hem trobat exemples que depassessin la mitja dotzena d'esclaus per explotació, encara

54. SOTO, «L'ordenació de l'espai...», document 378.

55. Vegeu els inventaris de les baronies incorporades per la monarquia a P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía (siglo XIII y primera mitad del siglo XIV)», *Estudios Baleàrics* 6, 1982, 79-130. L'alqueria de Sant Martí que formava part dels dominis de l'ordre del Temple consta a l'inventari del 1313 com a una de les reserves de l'orde i quan passà a formar part del reial patrimoni s'arrendava «la llauror» d'aquella alqueria a diferència de la resta de terres sobre les quals només tenien drets —censos, tasques, delmes, etc. En tot cas, caldria un escorcoll més intensiu de la documentació disponible, tant de les fonts reials com dels protocols notariales. Vegeu altres exemples d'explotacions amb mà d'obra esclava a SOTO, «La població andalusina...», 205.

56. P. MORA i L. ANDRINAL, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca, 1232-1360*, Palma de Mallorca, 1982.

57. P. PÉREZ, «El feu de Guillem de Torrella i la cavalleria de Guillem Sacosta», *BSAL* 50, 1994, 69-96, especialment 77 i 89.

58. PÉREZ, «El feu de Guillem de Torrella...».

59. MAS, «El procés repobrador...»; i «Colonització feudal i diferenciació pagesa...».

que en conjunt una hisenda podia tenir 8 o més esclaus repartits entre les diferents explotacions i els domèstics que tenia a les dependències urbanes. Si els senyors havien imposat la mà d'obra esclava en les seves reserves senyoriales, què passava amb la resta de tinences? L'esclavitud era només un privilegi dels més poderosos? Si fos així l'esclavitud hagués estat un tret exòtic dels barons i senyors de l'illa, un tret del seu consum conspicu, però no un element clau en els processos de colonització de l'illa i de l'expansió agrària del segle XIII. De fet, el que fa excepcional l'esclavitud a l'illa és que aquesta fou una forma d'explotació del treball, no solament en l'inflat sector econòmic urbà de l'illa, sinó també va esdevenir un element imprescindible per la posada en conreu de les terres que posseïa l'estrat de terratinents que organitzaven en la pràctica els processos de colonització, i àdhuc també per les famílies de pagesos benestants que cultivaven les seves terres amb mà d'obra familiar, esclava i assalariada.

L'esclavisme a les grans possessions pageses

Per sota dels barons i dels senyors feudals la colonització efectiva de l'espai agrari i l'expansió de la producció la menaven els emfiteutes en les alqueries i rafals que havien rebut, i els colons que rebien en forma de sotsestabliment terres dels terratinents beneficiaris dels repartiments senyoriales del domini útil. La documentació que ens ha arribat d'aquests estrats de colons és força abundant i aclaridora respecte del paper de l'esclavitud en el funcionament de les tinences pageses. Hem intentat resumir-la al quadre III. Tot i que no disposem de registres d'aquestes explotacions, excepció feta de la relació nominativa de propietaris d'esclaus de 1328, la informació s'ha obtingut de l'espigolament a través de les diferents fonts documentals existents, la més important de les quals és l'*ECCR*. Bona part de les alqueries establertes incloïen mà d'obra esclava ensems amb el bestiar. A la seva tesi R. Soto va recollir 40 exemples de tinences pageses, repartits, segurament, de forma aleatòria.⁶⁰ Quasi totes aquestes explotacions corresponen a establiments en primer nivell de domini, i l'aparellament d'esclaus oscil·la entre 1 i 12 esclaus, encara que la mitjana és d'uns 2-3 esclaus. En alguns casos, però, el nombre d'esclaus no s'especifica, tot i que hom pot pensar que podien ser nombrosos. En funció del nombre d'esclaus i la localització geogràfica, hom pot distingir diverses tipologies diferents d'explotació esclavista.

La primera tipologia correspondria a la petita explotació, en la qual la mà d'obra esclava sembla simplement un reforç del treball necessari per a l'explotació. Bons exemples en serien diversos establiments fets a una alqueria de Sant Joan de Sineu, a l'alqueria Huaune Jauarah, de Sineu, l'alqueria Alcúdia de Petra,

60. SOTO, «L'ordenació de l'espai...»; i «La porció de Nunó Sanç...», 347-365. Es tracta dels següents: Ciutat 6 exemples, Manacor 7, Muro 1, Pollença 1, Sineu-Petra 6, Montuiri 1, Canarrossa 5, Artà 1, Bunyola 2, Indeterminat 6.

una alqueria del terme de Cascanar, l'alqueria Beniconela d'Artà, o l'alqueria Benialgalir de Petra, totes elles amb un sol esclau sarraí esmentat. En altres casos, com l'establiment d'un hort, al 1242, amb un sarraí i la seva família,⁶¹ o un mig hort amb un sarraí al 1250,⁶² molt probablement a la rodalia de Ciutat; o l'establiment de la desena part de l'alqueria de Castellubi, a Muro, amb 2 sarraïns,⁶³ o d'unes quarterades prop de Pollença, amb 2 sarraïns, sorprèn la relativa abundor de la dotació esclavista respecte del que semblen explotacions prou petites. Aquesta modalitat d'esclavitud, com a reforç de la mà d'obra familiar, tingué una notable persistència com demostren tant el recompte de propietaris d'esclaus vilatans de 1328, 1378 i 1421.⁶⁴ D'altra banda, aquesta modalitat d'esclavitud tampoc no era desconeguda històricament, la pagesia de l'Atenes clàssica o les tinences dels pagesos dels estats del sud dels EUA abans de 1860, també tenien esclaus com a complements de la força de treball familiar.⁶⁵

L'esclavitud que hem vist fins ara sembla relacionada amb les explotacions pageses, petites o grans. En el seu estudi sobre la diferenciació pagesa en les primeres etapes del poblament feudal, R. Soto assenyalava com un dels trets característics d'aquests grups rurals benestants la possessió d'esclaus.⁶⁶ I aquesta possessió de mà d'obra esclava per la pagesia benestant està ben documentada a la segona meitat del segle XIII i primer terç del segle XIV.⁶⁷ Una variant molt interessant seria la gran explotació de muntanya, amb una gran quantitat d'esclaus, però amb una especialització molt diferent. Altres exemples serien els de l'alqueria de Campo Cros, de Petra, amb una dotació de 7 esclaus, o les alqueries Rela o Reha i Pocafarina, de Manacor, amb 9 esclaus en total.⁶⁸ Per últim, una variant molt específica de l'explotació esclavista estava lligada a l'explotació ramadera no circumscrita territorialment. En aquests casos la societat combinava el lloguer de pastures amb una guarda de bestiar, boví o oví, i un esclau per vigilar-los. Tractant-se normalment de bestiar oví, aquestes puntes de bestiar

61. ECR 342f 94.

62. ECR 343 f 322.

63. ECR 343 f 23/32v, any 1242.

64. Les relacions de 1328 i 1421 abasten el conjunt de l'illa. VERLINDEN, «L'esclavage...»; i F. SEVILLANO, «Demografia y esclavos del siglo XV en Mallorca», *BSAL* XXXIII, 1973, 160-179. La relació de 1378 probablement també fou general, però de moment només ens han arribat exemples locals, per exemple dels municipis de Muro, Sóller, etc.

65. Vegeu la recopilació de J. GALLEGO (ed.), *El mundo rural en la Grecia antigua*, Madrid, Akal, 2003.

66. SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa...».

67. SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa...»; VERLINDEN, «L'esclavage...»; i «La esclavitud...»; A. MAS, «Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1229-1350)», M. BARCELÓ, G. FELIU, A. FURIÓ, M. MIQUEL i J. SOBREQÜÉS, *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, PUV, 2003, 465-502. Sobre la importància del treball esclau en l'economia urbana, vegeu els documentats estudis de J. SASTRE, «Estancia y salida de musulmanes libres y esclavos durante el reino de Sancho I y Felipe de Mallorca», *BSAL* 44, 1988, 125-170; i «Musulmanes en Mallorca...».

68. SOTO, «La situació dels andalusins...», quadre III.

deurien pasturar més o menys lliurement segons les vies de transhumància pre-establertes des de la serra de Tramuntana fins al centre i migjorn de l'illa.⁶⁹

En altres casos, els esclaus serien un reforç per a feines no estrictament agràries, com palesa l'establiment del molí de L'Esvaïdor, a Ciutat, dotat amb 3 sarrains per la mòlta, o els 3 esclaus (dos homes i una dona) adscrits a un celler, o els 4 esclaus del rector de la vila de Manacor.⁷⁰

Probablement, aquest estrat de colons terratinents, o beneficiaris, del primer repartiment del domini útil, empraren en les primeres etapes de colonització agrària una modalitat precària d'organització del treball a la qual ja hem fet esment. Tal com hem vist abans, en 24 documents entre el 1240 al 1258, els musulmans no són utilitzats com a mà d'obra esclava, sinó lliure, o, més pròpiament, en procés d'alliberament. Si bé algun autor, com A. Santamaria,⁷¹ ha vist en aquests contractes un reflex de la «societat igualitària», o una prova d'una «ràpida assimilació» de la població musulmana indígena dins del procés de repoblació engegat pels conqueridors. Per a R. Soto, en canvi, aquesta modalitat de contractació de la «mà d'obra esclava autònoma» era una condició més semblant a la del colonat, i en qualsevol cas la fórmula d'explotació del treball esclau més abundant en la documentació de l'etapa 1240-1260.⁷² D'altra banda, el percentatge anormalment elevat d'«esclaus forasters» entre aquests musulmans dificulta aquella argumentació. Perquè els musulmans establerts al front d'explotacions agràries independents (tot i que sotmeses a direcció i pagaments per part de l'establidor), eren en molt bona mesura no mallorquins, sinó valencians, segurament producte de les reubicacions que J. Torró ha descrit.⁷³ Així, tot fa pensar que aquesta modalitat d'assentament de musulmans en explotacions pel seu conreu tenia a veure amb la fretura de colons cristians en les etapes inicials del poblament.

L'establiment de musulmans durant els anys immediats a la conquesta (de fet, gairebé tots es concentren a la dècada dels 40, 17 contra 5, i ni un posterior a 1259) contrasta vivament amb els establiments de colons «cristians». Per començar, la cronologia s'inverteix, i mentre els musulmans són abundants al principi, després de la dècada dels 50 desapareixen. Hom podria dir que quan la immigració catalana es regularitza, els establiments a musulmans desapareixen. Però a banda de la cronologia, els establiments a musulmans són d'una mena molt diferent de la dels cristians o catalans, ja que es tracta, en tots els casos, de musulmans en procés d'alliberament. Això fixa fortament les condicions de l'esta-

69. SOTO, «Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics...»; JOVER, «La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca segles XV-XVI», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* V, 1994, 81-100.

70. SOTO, «La situació dels andalusins...», quadre III.

71. SANTAMARÍA, *Ejecutoria del reino de Mallorca...*

72. SOTO, *L'ordenació de l'espai...*; «La situació dels andalusins...»; «¿Una oferta sin demanda?...»; «L'ordenació de l'espai...», 207-211.

73. TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*

bliment.⁷⁴ Es tracta d'establiments a parts (parceries), normalment a meitat del producte obtingut. En aquest sentit, no difereixen de les parceries que (ja ho va fer notar A. Santamaria) abunden en els primers temps de la repoblació. Fins i tot les condicions són molt semblants, atès que hi inclouen finançament, eines i animals. Emperò, hi ha un aspecte que diferencia força aquestes parceries de les parceries que estableixen colons cristians, i és la clàusula de finalització de l'establiment en el moment en què s'hagi liquidat el deute contret pel pagament de l'alforria.

D'entrada, aquestes condicions podrien semblar generoses. Ho són? De fet, pensem que el que realment encobreixen és la inducció a la sobreautoexplotació, per part dels esclaus que integren aquestes xarxes. Com en el règim de colonat, l'establiment a meitats de la collita força a obtenir uns màxims incrementant l'esforç tot el possible, però mentre en el colonat l'establiment és a perpetuïtat i transmissible generacionalment, en aquest cas l'establiment conclou quan s'ha efectuat el pagament de la talla. Un aspecte que no creiem negligible, tampoc, és el fet que bona part de les talles estan fixades en moneda real, moneda d'or i plata. Tal vegada els musulmans establerts en aquest règim, en concloure els seus contractes d'alforria, i prèvia conversió al cristianisme, hi van romandre. Però aquesta hipòtesi resulta impossible de contrastar, atès que no hi ha continuïtat documental. Més aviat ens inclinem a pensar que, davant l'arribada de nous colons, aquestes terres serien establertes a aquests.

Per tant, la modalitat de contractes d'alliberament a canvi de treball en un establiment agrari concret està molt concentrada cronològicament en els decennis immediatament posteriors a la conquesta, i s'hauria de relacionar, pensem, amb la necessitat de posar en marxa el procés productiu i l'obtenció de renda en un context d'escassetesa de mà d'obra lliure. De fet, al final del segle XIII aquest tipus de contractes desapareixen dels registres documentals.⁷⁵

L'arribada de colons continentals, independentment dels alts i baixos produïts al llarg de la colonització, i factors aitals com la competència de la colonització de València o altres, va ser un factor evident i perfectament documentat.⁷⁶ Això, juntament amb el creixement demogràfic intern, i el creixent procés de bipolarització econòmic, molt anterior a la pesta negra,⁷⁷ va donar origen a l'a-

74. Aquesta forma d'explotació del treball servil permetria rendibilitzar ràpidament una part dels cabals esmerçats en la conquesta de l'illa. J. SASTRE, «Musulmanes en Mallorca...», 22-50. Ara bé, aquest sistema de manumissió o alforria dels esclaus en etapes posteriors podia jugar un paper fonamental en la reproducció de l'esclavitud, tal com ha suggerit K. HOPKINS, *Conquistadores y esclavos*, Barcelona, Península, 1981. La manumissió dels esclaus podia convertir-se en un estímul per millorar la productivitat dels esclaus, i alhora en una forma de recuperar el capital esmerçat en la seva adquisició, per tornar-lo a invertir en la compra d'un esclau més jove i productiu.

75. SOTO, «La situació dels andalusins...»; i «¿Una oferta sin demanda?...».

76. MAS, «El procés repoblador a Mallorca...», 167-198.

77. A. RODRÍGUEZ, «Dos moments en la colonització feudal del nord-oest de Mallorca (Pollença, 1298/1304-1319/25)», *Afers* 18, 1994, 367-403; i «El territori de Pollença...»; SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa...», 375-401.

parició d'una capa de població pagesa sense terra, necessitada de vendre la seva força de treball, encara que temporalment. L'exemple més clar d'aquesta capa assalariada el tenim documentat a l'alqueria de Masnou, al terme de Bunyola,⁷⁸ als anys 1346-47, però hem de tenir en compte que el treball assalariat ja juga un paper important des dels primers temps de la repoblació. Naturalment, i com es pot veure al quadre II, de vegades es podia contractar temporalment mà d'obra esclava, propietat d'un altre senyor, que percebia els ingressos pel treball de llurs esclaus com a forma de renda del capital.

La macrocefàlia urbana i l'esclavitud: una nota

Per entendre les dificultats i desigualtats de la colonització agrària, com la persistència de l'esclavitud durant aquesta etapa en les activitats productives agràries, cal també una mirada a l'economia urbana, i també al paper que tenia l'esclavisme en les activitats econòmiques de la urbs. La ciutat de Mallorca no havia mostrat les mateixes dificultats demogràfiques que l'interior agrari, a principi del segle XIV s'havia convertit en un gran centre portuari, comercial i manufacturer,⁷⁹ on hi vivia prop d'un 40 per cent de la població de l'illa, entre els que habitaven pròpiament dins la ciutat i aquells que ho feien en el seu extens *hinterland* agrari. A més, era el centre de residència dels grans senyors feudals, i també, més recentment, de molts membres de la noblesa que havien mantingut la seva residència a les torres o alqueries rurals fins a mitjan segle XIV.⁸⁰ I allí concorrien la major part dels excedents rurals, via rendes o impostos. Tots aquests factors feien d'ella el principal mercat de l'illa. El seu poder econòmic i demogràfic generava irradiacions de les quals no podia escapar l'economia rural de l'època. Aquesta poderosa influència es deixava sentir de diverses maneres. El *hinterland* agrari que envoltava la ciutat era molt important, i es beneficiava d'uns costos de transport, i probablement de transacció, inferiors als que gaudien les parròquies del Pla, la Mallorca oriental o la serralada de tramuntana. Aquestes explotacions podien produir tot tipus de béns per al mercat urbà —grans, vi, fruita, hortalissa, oli. Aquests privilegis de la localització⁸¹ els permetia optar per una agricultura força diversificada i altament comercialitzada en totes les línies.⁸²

78. MAS, «El procés repoblador...».

79. A. RIERA, *La Corona de Aragó i el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1986; D. ABULAFIA, *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*, Barcelona, Omega, 1996.

80. SASTRE, «La producción agraria...».

81. D. B. GRIGG, *Population Growth and Agrarian Change. An Historical Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

82. Compareu per exemple la composició de les rendes decimals entre els diferents districtes o parròquies de l'illa. Mentre al districte de ciutat les rendes decimals reflecteixen, sota el predomini dels cereals, una elevada diversificació (oli, hortalisses, vinya), que també hom pot trobar a les parròquies del Raiguer més properes a la ciutat, a mesura que ens

Evidentment, aquesta situació permetia rendibilitzar molt millor els treballadors fixes i desestacionalitzar la demanda de treball que caracteritzava a les explotacions cerealistes, olivares de l'interior de l'illa. Per tant, aquestes explotacions tenien notables avantatges respecte de les reserves senyoriales allunyades del centre urbà. De fet, però, aquests avantatges no acabaven aquí. Tanmateix, la ciutat era molt més que el seu hinterland agrari. En una gran urbs comercial com era Ciutat al segle XIV, l'activitat econòmica era intensa i variada. Això comportava una abundant demanda de treball caracteritzada per la varietat i complexitat de les tasques. Així, la demanda de treball englobava des de la construcció d'edificis —públics i privats—, el transport i tragí de mercaderies dintre la ciutat, el treball als molls, en els magatzems i botigues dels comerciants, en els tallers dels menestrals, el servei domèstic, i també les tasques agràries. Tot això ens fa pensar que a la ciutat, pel caràcter més o menys continu de l'activitat econòmica, i la varietat d'aquesta, l'economia urbana patia una menor estacionalitat en la demanda de treball. Per tant, *la concurrència simultània de demandes diverses de treball*, l'abundància relativa de treballadors lliures i esclaus i el caràcter més estable de la demanda urbana —que li donaven l'elevada proporció de rendes altes que en ella habitava, i per tant una proporció major de béns de luxe en la composició de la demanda—, poden explicar en part l'alça més moderada dels jornals urbans i del lloguer i preu dels esclaus, respecte de la remuneració dels treballadors agrícoles, que estaven fortament afectats per la *concurrència simultània de les mateixes demandes de treball*.

Aquest desmesurat pes de Ciutat de Mallorca dins de l'illa la convertia en el centre de les activitats mercantils, essent fins i tot el nucli per on passaven tots els esclaus importats, independentment de la seva ocupació i destinació territorial. En aquest sentit, doncs, ocupar-se exclusivament de l'esclavitud rural dóna una impressió molt poc ajustada. Tal vegada, però, es negligeix l'esclavitud urbana perquè s'assimila a aquell tipus d'esclavitud que Heers popularitzà com a «sumptuària». Però no és necessàriament així. A banda dels esclaus domèstics, hi hauria tres sectors molt importants en els quals l'esclavitud urbana seria molt important, i, de fet, està relativament documentada, tot i que en aquest aspecte hem de recórrer a publicacions producte d'investigacions alienes. Els tres sectors serien la construcció, la manufactura urbana i (*last but not least*) la prostitució.⁸³

allunyem d'aquest epicentre l'especialització oleolícol, ramadera i cerealista és més gran. El pes dels productes emmagatzamables i durables es molt més gran. LÓPEZ BONET, *La riquesa de Mallorca...* Aquests productes es podien comercialitzar quan els preus assolien uns nivells que compensaven els costos de transport. GRIGG, *Population Growth and Agrarian Change...*

83. A. PONS, *Historia de Mallorca*, Palma, Mossèn Alcover, 1966; A. PUIG, «La prostitución en Mallorca (siglos XIV, XV y XVI)», Y. R. FONQUERNE (ed.), *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, Casa de Velázquez-Universidad Complutense, 1986, 273-288.

L'esclavitud domèstica, numèricament, no cal negligir-la. És la més abundantment representada en la documentació, sobretot en els inventaris urbans. Molts dels nobles i mercaders urbans tenien servents domèstics esclaus. Òbviament, entre ells, predomina la mà d'obra femenina. Un nombre important de dones esclavitzades devien ser emprades al bordell de Ciutat.⁸⁴ La construcció és segurament un dels sectors que més mà d'obra esclava concentrava. En aquest sentit, es poden citar perfectament els treballs de J. Sastre sobre la construcció de la seu, obra en la qual el nombre de picapedres esclaus, a l'època anterior a la pesta negra, és més que considerable. Aquesta activitat no es deuria circumscriure a la construcció de la seu, i la important embranzida de la construcció a Ciutat al principi del segle XIV degué absorbir molta mà d'obra esclava. Aquesta mà d'obra, especialitzada o no, no només s'ocupava en la construcció, sinó també en l'extracció de blocs de pedra i marès.⁸⁵ Els esclaus emprats en la manufactura són molt difícils de resseguir documentalment. Segons M. Bernat,⁸⁶ part dels artesans andalusins continuaren exercint la seva feina, esclavitzats, per als seus amos. La millor font per al coneixement d'aquest tipus de mà d'obra és indirecta, i és el conjunt de normatives gremials que prohibien als exesclaus exercir el seu ofici, per no perjudicar els artesans més modestos.⁸⁷

La consolidació del sistema esclavista mallorquí abans de la pesta negra

Per comprendre aquesta pervivència de l'esclavitud intentarem realitzar una aproximació de caràcter general, semblant a la que s'han proposat la resta d'autors que s'han enfrontat a la pervivència o ressorgiment de l'esclavitud en les societats baix medievals o modernes. Aquests tipus d'explicació estan relacionats amb el poblament i l'ocupació del sòl en regions recentment conquerides i que no havien sofert un procés de colonització i explotació dels recursos intenses.⁸⁸ Aquest sembla que hauria estat el cas de la Mallorca andalusina, fins a la conquesta catalana, tot i que les hipòtesis demogràfiques sobre aquella societat són escasses i poc consistents. Un segle més tard, però, cap al 1330 (vegeu quadre

84. M. BERNAT i J. SERRA, «Folles fembres bordelleres. Ciutat de Mallorca als segles XIV i XV», *Actes de les XVIII Jornades d'Estudis d'Història Local. Al tombant de l'Edat Mitjana*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 2000, 213-249.

85. J. SASTRE (ed.), *El primer llibre de fàbrica i sagristia de la seu de Mallorca. 1327 a 1345*, Mallorca, 1994, 134-135.

86. M. BERNAT, «Feudalisme i infraestructura artesanal de Madīna Mayūrqa a Ciutat de Mallorca (1230-1315)», *BSAL* 53, 1977, 27-70.

87. M. DEYÀ, «La pañeria mallorquina a fines del reino privativo, 1320-1343», S. CLARAMUNT (ed.), *El món urbà a la Corona d'Aragó. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 2003.

88. Els exemples que s'han estudiat millor són els de la colonització de l'Amèrica del Nord. Aquestes terres, a diferència de les regions de l'istme i el sud del continent, estaven menys poblades, i ocupades per pobles que havien desenvolupat una civilització poc urbanitzada.

D), els fogatges comptabilitzats a l'illa eren aproximadament de 12.000 a 13.000 focs, és a dir, segons els càlculs de J. Sastre⁸⁹ uns 40.000-60.000 habitants.⁹⁰

La documentació dels anys posteriors al repartiment ens parla d'una substitució de la població autòctona per la nova població cristiana, en part immigrada del continent, en part producte del creixement vegetatiu. La proporció que correspondria a cada un d'aquests factors ens és desconeguda. Els estudiosos han suggerit que la integració de la població andalusina en la nova societat fou pràcticament nul·la, excepte alguns clans (Bennàsser) o col·lectivitats no musulmanes que ja residien a l'illa (cristians, jueus) i per tant només la podem comptabilitzar com a serfs o esclaus. Així doncs, tot el creixement demogràfic entre el 1240 i el 1340 fou resultat, majoritàriament, dels immigrants de les primeres onades repobladores.⁹¹ Posteriorment la immigració continuaria en forma de degoteig.⁹² Aquestes onades establertes en les zones més properes a la ciutat foren expandint-se en cercles concèntrics cap a les zones més allunyades. El mateix procés es reproduiria a partir d'alguns nuclis més densament poblats des dels inicis, com ara Sòller, i sobretot Pollença.⁹³ Així ho suggereixen les densitats demogràfiques dels morabatins (ho confirmaria una anàlisi prosopogràfica dels cognoms i la data d'aparició en les comunitats del centre i l'est de l'illa).⁹⁴ Al principi del segle XIV la concentració demogràfica a l'entorn de la ciutat i al llarg de l'eix transversal que formen les terres de la solana de la Serra de Tramuntana.

Les dades de la producció de cereals durant els decennis immediatament posteriors a la conquesta de l'illa pels diferents districtes: els delmes reials respecte del total, hipòtesi d'un 30 per cent al principi i hipòtesi d'un 50 per cent al final. Aquesta producció s'havia assolit sobre la base dels treballadors lliures, terratinents i colons, i també, com hem dit, de força de treball esclau organitzada en colles o en forma de «colonat-parceria».⁹⁵

La colonització feudal havia aprofitat i redefinit el sistema agrari deixat pels andalusins en unes quantes generacions.⁹⁶ Així, la substitució i esclavització de

89. SASTRE, «Estancia y salida...», 134; i «Musulmanes en Mallorca...», 44.

90. Aquestes dades es refereixen a la població cristiana, a aquesta hi hauríem d'afegir uns 10.000-15.000 esclaus residents a l'illa. SOTO, «¿Una oferta sin demanda?...».

91. SOTO, «¿Una oferta sin demanda?...».

92. MAS, «El procés repoblador...»; B. FONT OBRADOR, *Història de Lluçmajor*, 2 volums, Palma, Gràfiques Miramar, 1974; SASTRE, «Estancia y salida...».

93. Les causes podien ser vàries, però possiblement la facilitat d'accés des de Catalunya (per disposar de ports) i el fet de pertànyer a senyors particularment «eficaços» en la colonització, com ara els Templers en el cas de Pollença, no serien aliens a això. Vegeu, particularment, RODRÍGUEZ, «Dos moments en la colonització...»; i *El territori de Pollença...*

94. SASTRE, «Estancia y salida...»; MAS, «El procés repoblador...»; FONT OBRADOR, *Història de Lluçmajor...*

95. A l'any 1240, segons recull CATEURA, «Las cuentas de la colonización...», també als anys 1240/50, i al delmari de 1310, SOTO, *L'ordenació de l'espai...*

96. Els primers establiments dels anys posteriors a la conquesta demostren que hi havia els inputs i factors necessaris per desenvolupar ràpidament l'agricultura. El nombre de caps de

la població autòctona, així com els sistemes agrosilvopastorals i l'economia de l'illa, foren radicalment alterats.⁹⁷ A partir del perímetre i tècniques andalusines⁹⁸ l'expansió agrària al centre i l'orient de l'illa fou molt lenta, i sembla que des dels seus inicis estaria sobretot relacionada amb l'explotació dels recursos silvopastorals.⁹⁹ Això duu a relacionar la manca de pobladors als elevats costos salarials que hem remarcat. Aquesta manca de població estaria molt en funció del sistema agrari andalusí precedent, i de la manca d'autèntiques roturacions noves, com a mínim fins a l'etapa posterior a les ordenacions reials del 1300. Així, mentre hi hagués terres de regadiu potencialment explotables, no tenia cap sentit iniciar la rompuda de noves terres i desenvolupar una agricultura extensiva. Era més segura una tinença d'algunes quarterades però amb possibilitats de regadiu, que no pas explotar una gran tinença de secà. De fet, és possible que el creixement agrari durant molt temps consistís a estendre la superfície cultivada irrigada més enllà del perímetre fixat pels pagesos andalusins.¹⁰⁰ Aquest predomini del regadiu explicaria el poblament concentrat a tota l'illa, més dens i en nuclis més petits allà on les fonts o sorgents d'aigua eren més abundants (Raiguer, valls de muntanya). En canvi a les zones orientals el poblament es concentra entorn de les fonts naturals o *qanâts* que provisionaven els llogarrets que després es convertirien en viles.¹⁰¹ Aquest poblament concentrat de regadiu segurament es complementava amb l'explota-

bestiar que apareixen als contractes i inventaris de les dècades del 1240 i el 1250 eren necessàriament autòctons, també els arbres plantats (ametllers, oliveres, vinyes, etc.) preexistien a la conquesta, i probablement també els estris agraris —arades, jous, etc.— i les llavors —forment, ordi,— estaven disponibles a les antigues alqueries andalusines.

97. Tot i que aquests processos encara no són prou coneguts. Alguns exemples d'aquestes transformacions ecològiques i econòmiques i de l'impacte que tingueren sobre l'ambient i les poblacions autòctones es poden trobar per les illes de les Índies Occidentals, D. WATTS, *Las Indias Occidentales. Modalidades de desarrollo, cultura y cambio medioambiental desde 1492*, Madrid, Alianza, 1992; i per les colònies del nord-est dels Estats Units a W. CROTON, *Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England*, Nova York, Hill and Wang, 1983.

98. H. KIRCHNER, *La construcció de l'espai pagès a Mayûrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 1997.

99. SOTO, «Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics...» 13-29; G. JOVER, «La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI», *Butlletí de la Societat catalana d'estudis històrics* V, 1994, 81-100; M. BARCELÓ i H. KIRCHNER, *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era*, Palma, Ajuntament de Felanitx-Universitat de les Illes Balears, 1997.

100. Tant a les zones centrals de l'illa com en alguns indrets de les zones centrals i orientals. KIRCHNER, *La construcció de l'espai...* La majoria de documentació aportada per M. Barceló i H. Kirchner (*Terra de Falanis...*) en el cas de Felanitx mostra aquesta extensió del perímetre cultivat, primer potser recuperant terres abandonades però després eixamplant-lo fins on era possible.

101. Sobre les dificultats del repoblament en aquestes contrades del SE de Mallorca ja havia insistit. SOTO, *L'ordenació de l'espai...*; i «La porció de Nunó Sanç...».

ció extensiva del bestiar en les terres més allunyades dels nuclis intensament cultivats.¹⁰² Per tant, les relativament elevades densitats mitjanes assolides al 1330 amagaven una distribució i explotació del sòl molt desigual, en gran mesura condicionada pel conjunt d'infraestructures disponibles i per les terres cultivades anteriorment.

A partir d'això podem comprendre la peculiar estructura demogràfica de l'illa: si comparem les densitats dels fogatges de Mallorca i Catalunya, ambdues són relativament semblants abans de la pesta negra, posteriorment les densitats són més baixes a Catalunya que a Mallorca. Però, la peculiar estructura del poblament i ocupació del sòl a l'illa explica aquesta situació.

La població que vivia a la Ciutat representava durant l'etapa anterior a la pesta entorn del 44% de la població total de l'illa i al principi del segle XV la Ciutat representava un 33% de la població total.¹⁰³ Segurament, l'elevada concentració demogràfica a Ciutat durant el segle XIV es devia per una banda a les activitats mercantils i portuàries i les activitats menestres, però també al cinturó de terres que envoltava l'urbs —anomenat el Pla, que era un dels districtes més grans de l'illa (vegeu quadre 1-2). Dos factors explicarien el descens del pes relatiu de l'urbs durant la segona meitat del segle XIV, d'una banda el fet que plausiblement la ciutat va ser més durament colpida pel cicle pestífer que la ruralia, de manera que per això el seu descens fou major. Tanmateix, hi ha problemes relacionats amb la font documental. Tal com ens han advertit diversos autors¹⁰⁴ la reducció del nombre de focs que pagaven l'impost del morabatí era una proporció decreixent del total dels focs residents comptabilitzats. En part el descens dels focs era resultat de l'empobriment o de l'acumulació de persones que no pagaven l'impost perquè la seva riquesa se situava per sota de les 10 lliures.

D'altra banda, a més del contrast entre el terme de la ciutat i l'interior, les densitats en la ruralia també eren molt desiguals, que reflectien diferents nivells d'ocupació del sòl i la disposició de la xarxa urbana rural, resultat dels conflictes entre els senyors feudals, les viles i el monarca pel control de l'espai, la producció i la renda. A Mallorca dominaven els nuclis de poblament concentrat que imposaria la conquesta catalana, desfent la trama de llogarrets andalusina, mentre a la Catalunya nordoriental l'hàbitat espars del mas es combinava amb

102. En les alqueries més allunyades se sembraven cereals extensivament i es practicava una ramaderia bovina i ovina extensives. SOTO, *L'ordenació de l'espai...*; JOVER, «La crisi tardo-medieval...».

103. De fet al llarg de tot el període modern la Ciutat suposaria entorn del 20/25% del total de la població a l'illa. F. SEVILLANO, «La demografia de Mallorca a través del impuesto del morabatí, siglos XIV-XVI», *BSAL* 34, 1974, 233-272, especialment les pàgines 247-249; i A. SEGURA i J. SUAÚ, «Estudi de demografia mallorquina: l'evolució de la població», *Randa*, 1984. Això, era molt més del que representava Barcelona per Catalunya, la població de l'urbs no arribava a acaparar el 15% de la població total.

104. SEVILLANO, «La demografia de Mallorca...»; SASTRE, «Estancia y salida...».

una trama urbana que era molt més densa (quadre 1-3). Hi havia molts més pobles petits, relativament propers, de manera que el camp estava més urbanitzat que l'illa. Això explicaria que les densitats rurals, un cop descomptades les ciutats de Palma i Barcelona, fossin notablement més elevades en el Principat per a totes les comarques. Només el Raiguer assoliria unes densitats comparables a les que es donaven a Catalunya. Així doncs, mentre Palma concentrava una enorme massa de població, i les comarques situades sobre l'eix que s'estén al peu de la serralada de Tramuntana estaven molt densament poblades i urbanitzades, probablement facilitada per la fertilitat dels sòls¹⁰⁵ i per les infraestructures d'hàbitat i regadiu que havien deixat els andalusins, a les planes centrals i orientals de l'illa, la població era molt escassa, i assentada en nuclis concentrats, a excepció de les alqueries. Si en termes de població total Mallorca es podia comparar amb altres indrets, en canvi el poblament rural presentava contrastos molt acusats que hem de relacionar amb la forma com es produí la colonització agrària.

A Mallorca l'esclavisme va ser conseqüència de la forma específica en què, a diferència del País Valencià, es produí la conquesta. Això originà un gran nombre de presoners de guerra que es van rendibilitzar de diverses maneres, començant per la negociació de llur alliberament, en grup o individualment, amb diners efectius o a través del treball, a la menstria o a la ruralia (i aquí, també amb diferents modalitats, des de l'explotació pagesa autòdirigida a la participació de quadrelles d'esclaus, passant pel lloguer de mà d'obra d'un propietari d'esclaus a un tinent agrari necessitat de mà d'obra eventual). L'oferta esclavista va ser abundant durant tot el període, tot i que sigui difícil de documentar després de 1280. El fet inqüestionable és, però, que en determinades explotacions agropequàries de l'illa (Beniatzar, Comassema, la granja del monestir de la Real) la utilització de mà d'obra esclava va continuar ininterrompudament, el que suggereix que la demanda interna d'aquest tipus de treball forçat justificava la presència d'una oferta que s'anava renovant constantment, des de les operacions de la «reconquesta» fins a l'expansió pels mercats orientals (la campanya de Grècia comença tot just una generació després de la conquesta de Menorca).

La documentació estudiada suggereix una estructura agrària molt més complexa del que les caracteritzacions habituals ens feien pensar. Estudar les modalitats d'explotació i organització del treball a la Mallorca del segle XIV es resisteix a les excessives simplificacions, o a acceptar senzillament els tòpics sobre les relacions socials en el món feudal. En els dominis senyorials que hem estudiat la connivència entre les modalitats d'explotació del treball familiar dels pagesos lliures —censos, delmes, tasques, etc.—, coexistien l'explotació salarial del treball lliure quan aquest no disposava de terra suficient per a la seva reproducció, amb l'explotació del treball esclau procedent de mercats llunyans i importat pels

105. J. BISSON, *L'homme et la terre aux îles Baléares*, Ais de Provença, Edisud, 1977.

mercaders illencs per satisfer la demanda dels terratinents senyorials o plebeus, o per especular i enriquir-se amb aquella mercaderia humana. Així doncs, després d'haver passat revista a l'oferta i la demanda de treball i l'evolució dels salaris, l'estratègia rendibilista basada en l'explotació de mà d'obra esclava sembla que tot i ser factible en aquelles condicions, també estava enormement condicionada per uns límits econòmics, dictats pels preus dels productes agrícoles i els costos laborals. En efecte, tal com hem vist en els exemples anteriors, el perímetre cultivat a les reserves senyorials era relativament petit, sense sobrepassar les capacitats de treball esclau que tenia la tinença. El nombre d'esclaus i parells de bous definien, doncs, la terra potencialment conreable de cereals, a banda que el conreu dels cereals es combinava amb la resta de conreus mediterranis —vinya, olivar, horta, etc.— i que en aquelles reserves que disposaven de superfícies importants d'erms adquiria una creixent importància la ramaderia bovina i ovina. Sembla que en general la demanda de treball exterior de les explotacions era reduïda, i es corresponia, fonamentalment, amb les puntes estacionals, la collita de cereals i de l'oli. Aquestes puntes de treball podien ser ateses mitjançant dues modalitats, la contractació de treball assalariat o la contractació de colles d'esclaus setmaners.

Però, malgrat que l'oferta d'esclaus era abundant, i que els seus preus eren inferiors al del treball lliure, en les condicions explicades anteriorment, els preus relatius dels esclaus respecte dels cereals, i la reducció de la demanda de queviures —concretada en el descens de la població total, i sobretot de la que vivia en els centres urbans— imposava serioses restriccions a l'augment de la producció de queviures bàsics.¹⁰⁶ Potser per això, les rigideses que tenia l'esclavitud rural eren més intenses que les que tenia l'esclavitud urbana, on la producció estava destinada a béns de demanda més elàstica, i per tant menys sotmeses a l'evolució de la població. Potser per això, finalment, l'opció escollida pels terratinents, no fou altra que la ramaderia ovina extensiva, acarada a la demanda dels mercats extraregionals; en la que els costos laborals eren baixos i el factor determinant no era la mà d'obra, sinó l'extensió de terra posseïda. La majoria de les reserves senyorials estudiades, al llarg del segle XV es convertiren en latifundis ramaders, on tot i la persistència de la mà d'obra esclava, el gruix dels ingressos els proporcionava la comercialització dels derivats pecuaris, fonamentalment la llana, i l'arrendament de pastures i ovelles.

106. Aquests plantejament es troben clarament exposats als treballs clàssics de W. ABEL, *Agricultural Fluctuations in Europe: From the Thirteenth to the Twentieth Centuries*, Londres, Methuen, 1980; i B. H. SLICHER VAN BATH, *Historia agaria de Europa occidental, 500-1850*, Barcelona, Península, 1974; i en un plantejament més teòric a J. DE VRIES, *The Dutch Royal Economy in the Golden Age, 1400-1700*, New Haven, Yale University Press, 1974; E. NELL, *Historia y teoría económica*, Barcelona, Crítica, 1983; J. Y. GRENIER, «Modèles de la demande sous l'Ancien Régime», *Annales ESC*, 1987; i *L'économie de l'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, París, Albin Michel, 1996; i per a l'època medieval a L. PALERMO, *Sviluppo economico e società preindustriale*, Roma, Viella, 1997.

QUADRE I
Població i densitats demogràfiques a Mallorca

1.1. Nombre de focs del Morabatí a Mallorca

<i>Anys</i>	<i>Ciutat</i>	<i>Ruralia</i>	<i>Mallorca</i>	<i>Ciutat</i>	<i>Ruralia</i>	<i>Mallorca</i>	<i>Ciutat/rural</i>
			<i>100 = 1329</i>				<i>%</i>
1.329	5.398	6.991	12.389	100,0	100,0	100,0	43,6
1.343	4.124	7.181	11.305	76,4	102,7	91,3	36,5
1.364	4.910	5.963	10.873	91,0	85,3	87,8	45,2
1.421	2.798	5.741	8.539	51,8	82,1	68,9	32,8

1.2. Densitats demogràfiques: nombre de focs per quilòmetre quadrat

	<i>1329</i>	<i>1343</i>	<i>1364</i>	<i>1421/27</i>
Muntanya	2,3	2,2	1,5	1,4
Pla	2,2	2,3	2,1	2,2
Llevant	1,0	1,1	1,1	1,0
Migjorn	0,9	1,0	1,1	1,1
Raiguer	5,3	5,4	4,1	3,6
Ciutat	25,9	19,8	23,5	13,4
Població rural	2,1	2,1	1,7	1,7
Mallorca	3,4	3,1	3,0	2,4

1.3. Comparació de les densitats entre diverses regions

	<i>Mallorca</i>	<i>Catalunya</i>	<i>Sicília</i>
1300	3,4	3,9	5,7
1360	3,0	2,9	2,5
1400	2,3		
1450	2,0		3,2
1500	2,5	1,7	4,8

QUADRE II
Evolució dels preus del blat i del treball lliure i assalariat
Índex 100 = 1300/24

	<i>Preu blat</i>	<i>Jornal menestral</i>	<i>Salari mosso rural</i>	<i>Preu jornal rural</i>	<i>Preu lloguer esclau</i>	<i>Preu esclau</i>
1275/99	54					39
1300/24	77	71			60	87
1325/49	100	100	100	100	100	100
1350/74	146	175	360	313	129	126

Fonts: Els preus del blat procedeixen de SOTO (1991), J. F. LÓPEZ BONET (1989) i J. PORTELLA (1993). Els preus del treball assalariat urbà, jornals dels picapedrers i fusters, i els preus del lloguer dels esclaus urbans procedeixen de J. SASTRE (1987, 1990, 1993). El preu del salari anual dels mossos i jornals rurals procedeixen de les comptabilitats de Masnou (A. MAS, 1994, 1997), de la taxació dels salaris de 1350 (ROTGER, 1897), dels comptes dels inventaris del Bisbe Colell (HILLGARTH, 19??), de la comptabilitat del feu de Lloseta (G. JOVER i J. PONS, en premsa), dels comptes del feu de Bellpuig (A. GIL, 1983) i de les notícies recollides a les cròniques locals (R. Rosselló i B. Font Obrador). Els preus dels esclaus procedeixen de R. SOTO (1991), J. SASTRE (1992), O. VAQUER (1988, 1997), M. PUJOL (1979), Ch. VERLINDEN (1955), F. SEVILLANO (1973).

QUADRE III
Alqueries dels pagesos benestants

<i>Lloc</i>	<i>Alqueria / explotació</i>	<i>Any</i>	<i>Esclaus/Esclaves</i>			<i>Total</i>
			<i>homes</i>	<i>dones</i>	<i>nens</i>	
Canet		1237	2			2
Muro	Castellubi	1242	2			2
Ciutat	Molí de l'Esvaidor	1247	3			3
Pollença	Quarteres	1247	2			2
Montuïri	Passaram	1249	3			3
Montuïri?		1249	2			2
Canet		1249	2			2
Petra	Campocros	1256	7			7
Sant Joan de Sineu		1256	1			1
Sineu	Huaune Jauarah	1256	1			1
Petra	Alcúdia	1257	1			1
Cascanar		1257	1			1
Artà	Beniconela	1257	1			1
Petra	Benialgalir	1258	1			1
Manacor	Reha i Pocafarina	1259	7		2	9
Campos	S'Estaniol	1259	4	3		7
Alaró	Rahal	1259	4	3		7
Coanegra	Alqueria	1275?	1			1
Felanitx	Alqueria Blanca	1278	1			1
Bunyola	Beniatzar	1282	12			12
<i>Mitjana</i>			<i>2,65</i>			<i>2,9</i>

QUADRE IV

Relació d'esclaus/esclaves que hi havia als inventaris de les grans explotacions dels senyors i patriciat urbà.

<i>Nom</i>	<i>Parròquia</i>	<i>Alqueria</i>	<i>Any</i>	<i>Esclaus/ves</i>			<i>Total</i>
				<i>homes</i>	<i>dones</i>	<i>nens</i>	
Torrella, A.	Milites	Sóller	Biniaraix	1312	2		2
Puigdorfila, P.	Milites	Alaró	Masnou	1320	6		6
Puigdorfila, P.	Milites	Bunyola	Beniatzar	1320	2		2
Puigdorfila, A.	Milites	Bunyola	Beniatzar	1344	2		2
Carmona, J. De	Civis	Ciutat	Rafal i vinya	1345	6		6
Puigdorfila, P.	Milites	Alaró	Masnou	1350	5		5
<i>Mitjana</i>					3,8		3,8

QUADRE V

Índex del preu dels esclaus i dels bous

<i>Any</i>	<i>Esclaus 100=1318</i>	<i>Any</i>	<i>Bous 100=1318</i>
1240	12		
1247	30		
1256	44		
1263-64	30		
1277-78	46		
1280-84	48	1285-86	67,5
1290	51		
1318	100	1318	100
1325-27	118		
1329	80		
1340	132	1347	170
1351	215		

Font: Els preus dels esclaus del s. xiii els hem obtingut de SOTO «La situació dels andalusins...»; els preus dels esclaus del s. xiv, de les obres citades al quadre anterior i de R. ROSSELLÓ «Venda d'esclaus a Mallorca l'any 1351», Mallorca, 1998; els preus dels bous procedeixen de SOTO, «Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics...».